

TARİX**UOT 94/473.24****CÜMHURİYYƏT PARLAMENTİNİN QAÇQINLARIN VƏZİYYƏTİNİ
YAXŞILAŞDIRMAQ SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏTİ****A.Ə.RZAYEV, B.O.ƏZİZ***Bakı Dövlət Universiteti**bsu.edu.gov.az*

Cümhuriyyət yarandıqdan sonra onun qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri qaçqınlar məsələsi idi. Bu problemi həll etmək üçün əvvəlcə Səhiyyə və Himayədarlıq, sonra isə ayrıca Himayədarlıq Nazirliyi yaradıldı. Hökumətlə yanaşı Cümhuriyyət parlamenti də qaçqınların vəziyyətini yaxşılaşdırmağı həmişə diqqətdə saxlamışdır. Belə ki, Parlament keçirdiyi 145 iclasdan 57-də qaçqınlar problemini müzakirə etmişdi. Bu müzakirələrdə qaçqınlar probleminin yaranma səbəbləri, onun aradan qaldırılması yolları, vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması, işlə təmin edilməsi, əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarılması geniş, əhatəli müzakirə edilmiş, müvafiq qəqalar qəbul edilmişdir. Parlamen bu problemlə bağlı qəbul etdiyi qərarların hökumət tərəfindən qısa müddət ərzində yerinə yetirilməsinə xüsusi diqqət ayırmış, yol verilən nöqsanlar qeyd edilmiş, günahkarlar cəzalandırılmışdır.

Açar sözlər: Parlament, qaçqınlar, erməni vəhşiliyi, Himayədarlıq Nazirliyi, müzakirə, iclas, qərar.

1917-1918-ci illərdə havadarlarının köməyiylə ermənilər yenidən Cənubi Qafqazda yaşayan müsəlmanların-türklərin yaşadığı kəndlərə, şəhərlərə hücum edərək həmin yaşayış məntəqələrini dağıdaraq yandırmış, adamları amansızlıqla öldürmüşdür. Sağ qalanlar doğma ata-baba yurdlarından, minbir əziyyətlə tikdiyi evlərdən salamat qalmaq üçün qaçqın düşmək məcburiyyətində qalmışdı. Nəticədə yüzminlərlə azərbaycanlı qaçqın vəziyyətə düşmüşdü.

Xalqımızı fiziki cəhətdən məhv etməkdən, öz doğma torpaqlarından bircəfəlik qovulmaqdan Cümhuriyyətin qurulması xilas etdi. Bu səbəbdən AXC yarandığı ilk günlərdən qarşılaşdığı ağır problemlərdən biri də qaçqınlar məsələsi olmuşdu. Qaçqınlar problemi həm hökumətin, həm də parlamentin həmişə diqqətində olmuş, onlar dəfələrlə bu problemi müzakirə etmişlər.

Problemi və onun doğurduğu şərtləri aradan qaldırmaq üçün hökumət Gəncədə fəaliyyətə başlarkən Səhiyyə və Himayədarlıq, Bakıya köçdükdən sonra isə ayrıca Himayədarlıq Nazirliyi yaratmalı oldu (3, 60-61).

7 dekabr 1918-27 aprel 1920-ci illər arasında fəaliyyət göstərmiş Cümhuriyyət parlamentinin 145 iclasının stenoqrafik materiallarının araşdırılması göstərir ki, 57 iclasda qaçqınlar məsələsinə toxunulmuşdur. Bu iclaslarda erməni vəhşiliyinin nəticələrində yaranan qaçqınlar probleminin aradan qaldırılması yolları, qaçqınların ağır vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, onların iş, torpaq, toxum ilə təmini, qaçqınların yerləşdirilməsi, öz doğma torpaqlarına qaytarılması və s. məsələləri geniş, hərtərəfli müzakirə etmiş, müzakirələrdən sonra müvafiq qərarlar qəbul etmişdi. Parlament vəziyyətin qısa müddətdə aradan qaldırılması ilə bağlı hökumətə tapşırıqlar vermişdi. Parlament müntəzəm olaraq qəbul etdiyi qərarların icra vəziyyətini müzakirə etmiş, yol verilmiş nöqsanları göstərmiş, hökumətə yeni vəzifələr tapşırırmışdı.

1918-ci ildə cəmi 6 iclas keçirmiş Parlament üç iclasında qaçqın məsələsini bu və ya digər dərəcədə müzakirə etmişdir. Belə icaslardan biri 20 dekabr 1918-ci ildə Həsənbəy Ağayevin sədrliyi və Əhməd Cövdətbəyin katibliyi ilə keçirilən dördüncü fəvqəladə iclasdır. İclasın fəvqəladə olması bir-biri ilə bağlı olan iki mühüm səbəblə əlaqədar olmuşdu. Bunlardan biri ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında törətdiyi vəhşiliklər, ikincisi Gürcüstan-Ermənistan müharibəsi idi. Bu müharibə həmin respublikalarda yaşayan azərbaycanlılara da ciddi mənfi təsir göstərmişdi.

İclası açan Həsənbəy Ağayev bildirir ki, ermənilər müharibə elan etmədən Azərbaycan və Gürcüstan torpaqlarına hücum edərək kəndləri, qəsəbə və şəhərləri dağıdır, insanları məhv edir, torpaqları ələ keçirməyə çalışır. «Rəsmi surətdə elanı hərbedilməmiş isə də müharibə qeyri-rəsmi surət də başlanmışdır. Yenə də qan çay kimi axır. Köylər dağılır, şəhərlər yanıb dağılır, ... yüzlərlə adam top və minomyot qurbanı olur» (1, 95-96). O, sözünə davam edərək bildirir ki, qonşumuz erməni hərbi dəstələrinin vəhşilikləri nəticəsində «...Gəncənin üç qəzasında, Ağdam, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur mahallarında, Tiflisin Sənaen tərəflərində toplar partlayır, qurşun yağır. Həmin bu iki məsələdir ki, bizi buraya cəm olmağa vadar edir» (1, 96). Sonra o, Şuşadan olan deputatların və parlamentin sosialist fraksiyasının hökumətə olan müraciətini oxumaq üçün sözü iclasın katibi olan Əhməd Cövdətbəyə verir. O, deputatları həmin müraciətlə tanış edir: «Bu axır vaxtlarda varid olan xəbərlərə görə Andranik təşfi-komandasındakı qoşun ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüddunu keçib, Zəngəzur, Şuşa və Cəbrayıl qəzalarının da bir çox kəndləri xarab edib, köməksiz xalqı bəzən qırıb, bəzən də səhralara salırlar. Bu əhvalat hökumətə məlumdurmu? Əgər məlum isə nə binagüzarlıqda olublar?» (1, 96).

Andranikin hücumu nəticəsində həyata keçirilən vəhşiliklər, kəndlərin və evlərin dağıdılmasından, xarabaya çevrilməsindən, insanların didərgin düşməsindən bəhs etdikdən sonra sədr sözü hökumətin başçısı Fətəli Xan Xoyskiyə verir. O, erməni silahlı dəstələrinin torpaqlarımıza hücumu, şəhər və kəndlərin dağıdılması, bunun nəticəsində minlərlə azərbaycanlının ev-əşiyindən didərgin salınması, bunun qarşısını almaq üçün hökumətin gördüyü işlər barədə deputatlara geniş, əhatəli məlumat verdi. «Zəngəzur əhvalatı təzə bir şey deyil. Bu

çoxdan başlamış bir işdir... O vaxt Azərbaycan hökuməti hələ Gəncədəkən erməni hökumətinə müraciət etmişdi ki, Andranik sizin tərəfinizdən iş görür, yoxsa bu hərəkətlər onun öz təşəbbüsüdürmü və onun qoşunları erməni hökumətinə tabedirmi, yoxsa onun hərəkətləri, şəxsi təşəbbüsləri və adi üsyan kimidirmi?» (1, 97). Ancaq erməni hökuməti həmişəki kimi yenə hiyləgərliklə gücünün olmaması səbəbi ilə Andraniklə bacara bilmədiyini, guya bunun qiyam olduğunu və onların özləri də «... onun rədd edilməsini və üsyanın yatırılmasını istəyir». Fətəli xan sözünə davam edərək bildirir ki, Andranik iyul ayında Zəngəzur mahalında böyük qırğınlar törədərək bir çox kəndləri dağıtmış, oradan «... Şuşa qəzasına keçərək Əsgəran yolunu bağlatdı. O zaman böyük fəlakətlər çıxırdı. Fəqət Azərbaycan hökumətinin əsgəri qüvvəsi o zaman yalnız Bakı məsələsi ilə məşğul idi. Ona görə də ancaq Gəncədən iki dəfə erməni, müsəlman nümayəndəsi göndərdi. Lakin bundan birşey çıxmadı... Sentyabr ayında Bakı alınandan sonra hökumət buraya köçdü və dərhal bu məsələyə diqqət verərək, özünə borc bildi ki, Andranik məsələsinə xitam versin. Ona görə də... Bir miqdar əsgəri dəstə göndərdi. Qoşunumuz müharibə nəticəsində Andraniki Əsgəranda çıxarıb, tamam Şuşa qəzasından və Zəngəzur mahalının bir çox yerindən qovdu. Andranik qaçdı... O zaman sakitlik hökm fərma idi» (1, 97). O, Mudros müqaviləsindən sonra vəziyyətin yenidən pisləşməsindən, Bakıda olan ingilis komandanlığının rəhbəri general Tomsonla bu məsələ ilə bağlı danışıqlarından, bu danışıqlara əsasən görülən işlərdən danışib ermənilərin kimə qəsdlərinin nə olduğunu açıb göstərmişdi. «Bunların aşkar fikri budur ki, Zəngəzur və Şuşa qəzalarını Azərbaycandan ayırıb Ermənistanla mütləq etsinlər... Bunların qarşısına qüvvə göndərdikdə bir müddət sabit olub əməllərinə nail olmaqdan ötəri işə başlayırlar» (1, 101). Fətəli xan çıxışının sonunda Azərbaycanın qoşunları ilə hərbi mübahisəli məsələnin sülh yolu ilə həll etməyə səy göstərdiyini «nə erməninin, nə müsəlmanın, nə də başqalarının qanının tökülməməsi» üçün var qüvvəsi ilə çalışdığını, məhz ermənilərin onları silaha əl atmağa məcbur etdiyini, hökumətin ölkəni hər cür təcavüzdən qorumaqda qərarlı olduğunu bildirirdi (1, 101).

Fətəli Xanın çıxışı ilə əlaqədar müzakirələrdə Əhməd Cövdət, Mustafa Mahmudov, Vinqradov, Şeyxülislamov, Qarabəy Qarabəyli, Abdulla bəy Əfəndiyev iştirak etmiş, öz mülahizələrini, tənqidi fikirlərini bildirmişdilər. Onlara cavab verən Fətəli Xan Xoyski deyilən iradları doğru saymamış, hər bir tənqidi çıxışa, o cümlədən əsgəri işlərə lazımı diqqət verilməməsinə ayrıca izah verdikdən sonra bildirmişdi: «Xeyir, belə deyildir. Hökumət bu xüsusda çox çalışmışdır. Bu xüsusda müfəssəl məlumat verməyi bəzi səbəblərə görə lazım görmədim... Ancaq burasını qeyd edirəm ki, bütün təşkilati işləri məşhur general Mehmandarova tapşırılmışdır və əsgəri tədbirlər həyata keçirmək üçün pul müzayiqə edilmir» (1, 110).

Sədr məsələnin müzakirəsinin başa çatdığını, bununla bağlı sosialistlər və «Müsavat» partiyası tərəfindən bir-birindən fərqli qərar layihəsi təklif edildiyini bildirib deputatları onunla tanış edir. Sosialist fraksiyasının təklifi nə

hökumətin “Qarabağ mahalında Andranikin elədiyi zülmələr və bunların əleyhinə görülən tədbirlər haqqındakı izahat» kafi bilinmir, hökumətdən «həqiqi və qəti tədbirlər” görmək tələb edilir.

“Müsavat” partiyasının qərar layihəsi barəsindəki təklifində isə bildirilir: “... hökumət rəisinin Qarabağ məsələsi və bu vilayətdə vəhşiliklər edən Andranik çetesi haqqında verdiyi izahatı kafi” görməklə bərabər, Azərbaycan Məclisi Məbusuanı vətənin tamamiyyəti mülkiyyəsi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin heysiyyəti, Cümhuriyyət əhalisinin mini-asayışı icraatına aid olan məsələlərdə görəcəyə daha qəti siyasi və əsgəri tədbirlər icrasında məbusan heyətinin daim ahimayat və etibarına məzhər olacağını bəyan edir» (1, 110).

Müzakirə çox gərgin keçdiyindən sədr fasilə elan edir. Fasilədə fraksiyalar öz aralarında layihələri müzakirə edir və II-ni müdafiə etmək qərarına gəlirlər. Bu səbəbdən hökumətin gördüyü işlərlə bağlı «Müsavat»ın təklifi ümumi iclasda bir səsle qəbul edilir. Sonra II məsələnin, Ermənistan-Gürcüstan müharibəsi məsələsinin müzakirəsinə keçilir. Bu müharibə həm Azərbaycanla qonşu dövlətdə baş verdiyinə, həm də müharibənin getdiyi ərazilərdə yaşayan azərbaycanlıların ev-eşiyi, kənd və şəhəri dağıldığından, orada yaşayan müsəlmanların amansızlıqla öldürülməsi və qaçqın düşməsi səbəbindən parlamentdə geniş müzakirə edildi. Bu məsələnin müzakirəsində əvvəlcə Aslan bəy Şəfikürdski və Məmməd Əmin Rəsulzadə çıxış edir. M.Ə.Rəsulzadə bu müharibənin baş verməsinin səbəbləri, gedişi, onun orada yaşayan müsəlmanlara-türklərə təsiri, onların vəhşicəsinə öldürülməsi, ev-eşiklərinin dağıdılması, qaçqın düşməsi məsələlərini obyektiv təhlil edib göstərir ki, Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan arasında bütün mübahisəli məsələlərin, o cümlədən ərazi məsələsinin sülh, danışıqlar yolu ilə həll edilməsinin vacibliyi ilə əlaqədar sülh konfransı çağırılması və digər işlərlə bağlı bütün səylərimizə baxmayaraq indi “bu iki millət öz aralarında olan mübahisəli məsələləri qanilə həll etməyə başlamışlar. Arada ixtilafli olan torpaq məsələsidir. Bir sözlə, “Borçalı” qəzası məsələsidir. Biz biliriz ki, Borçalının türk və müsəlman ilə məskun olan qismi Azərbaycandan ayrılmaz bir ərazidir. Zəngəzur, Qarabağ qəzası yenə Azərbaycandan ayrılmazdır. Elə bu mübahisəli məsələlərin demokratik nöqtəyi nəzərilə, qılınc ilə deyil, sülhilə həll olunmasını hər zaman istəmiş, indi də istəyirik. Fəqət bizim arzumuz havada çağırılan boş səddadan ibarət qalmışdır.... Azərbaycan parlamenti Gürcüstan və Ermənistan hökumətlərinin daxili işlərinə qarışması üçün deyil, bütün Qafqaziyaya yağacaq, o cümlədən Azərbaycanı da qanlara boyayacaq bir fəlakətin önünü almaq üçün bu məsələyə təsir etmək istəyir» (1, 116-117). O, Qafqazdakı sakinlərin sülh və əmin-amanlığa, dinc, sakit həyata möhtac olmasını əsas gətirərək Ermənistan və Gürcüstanda yaşayan insanlara öz hökumətlərinə tökülən nahaq qanları dayandırmaq üçün təsir etməyə çağıraraq bildirdi ki, «... çünki bu qanlar da bulunacaq hürriyyətlərimiz, çünki bu yanacaq neftlərdə yanacaq yurdlarımızdır» (1, 117).

M.Ə.Rəsulzadədən sonra Q.Qarabəyli F.X.Xoyski çıxış edir. Sədr çıxışların qurtardığını bildirib məsələ ilə bağlı “Müsavat” partiyası tərəfindən

verilən qərar layihəsini deputatların nəzərinə çatdırmaq üçün sözü Əhməd Cövdətə verir. O, “Müsavat”ın üç maddədən ibarət layihəsi barədə məlumat verir. Deputatlar bu layihəni əsas götürməklə rəyasət heyəti və sosialistlər tərəfindən irəli sürülən layihələrdəki fikirləri də nəzərə almaqla qərar qəbul etdi.

Cümhuriyyət parlamenti 1919-cu ildə keçirdiyi 106 iclasının təxminən yarısında, daha dəqiqi 42-də qaçqın məsələsinə bu və ya digər dərəcədə baxmış, müzakirə edərək müvafiq qərarlar vermişdir (5, 239-241). İclaslardakı müzakirələr zamanı qaçqınlara konkret, təxirə salınmaz şəkildə yardım göstərilməsi həmişə diqqətdə olmuşdur. Məsələn. Parlamentin 49-56-cı iclaslarının gündəliyində “... v) Ermənistan Cümhuriyyətində bulunan müsəlman qaçqınlarına yardım üçün 3 milyon manat buraxılması haqqında layihəyi qanuniyyə; q) Zəngəzur qəzasına yardım etmək üçün ümuri-xeyriyə və nafiə nəzarətinə 18.750.000 manat buraxılması qanunu» salınmışdır (1, 717-875). Geniş müzakirələrdən sonra bu vəsaitlərin ayrılması haqqında qərar qəbul edilmiş və hökumətə tapşırılmışdı ki, bu qərar qısa müddətdə yerinə yetirilsin. Müzakirələr zamanı göstərilmişdir ki, vəhşiliyinin həddi-hüdudu olmayan ermənilərə hər tərəfdən Avropadan, Amerikadan yardım edilməsinə baxmayaraq müsəlmanlar tək və kimsəsiz qalmışdır. Parlamentin 17 iyul 1919-cu ildə Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə keçirilən iclasında «Ermənistanda bulunan müsəlman qaçqınlarına yardım etməkdən ötəri smetadan xaric olaraq üç milyon rubl buraxılması haqqında layihəyi-qanuniyyə» müzakirə edilmişdi (1, 855).

Sədr bildirmişdi ki, “Ermənistanda olan siyasi nümayəndəmiz bizə xəbər verir ki, erməni hökuməti öz qaçqınlarına kömək etdiyi halda sahibsiz qalan müsəlmanlara heç bir yardım göstərmir. O halda onlara müavinət və yardım etmək bizə borcdur” (1, 855). O göstərir ki, ya bu pulu vermək, ya da bu pulun dəyərində ərzaq alınıb göndərmək zəruridir.

Məsələ ilə bağlı ilk çıxış edənlərdən biri Bağırbəy Rzayev olmuşdur. O bildirir ki, 1918-ci ilin ortalarına qədər təkə İrəvan şəhərində 91 min nəfər müsəlman yaşamışdı. Onların çoxu oranı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı. Az sayda qayıdanları evlərini, əşyalarını dağılmış götürürlər. Əllərindəki pullarını da itirmişlər... Erməni hökuməti müsəlman qaçqınlara kömək etmir. Bu səbəbdən fəlakətli vəziyyətdə olan müsəlmanlar Azərbaycan Cümhuriyyətindən kömək gözləyir. O, sözünün sonunda bildirir ki, “... onlar heç bir zaman bizim bu yaxşılığımızı unutmayacaq və bizi həmişə yad edəcəklərdir (1, 856). Sonra çıxış edən Q.Qarabəyov İrəvanda müsəlmanlara qarşı edilən vəhşiliklərdən geniş danışaraq bildirir ki, bu hal «bizdə Azərbaycanda da baş vermişdir. Müsəlmanları ermənilər qırırdı. Yerlərindən çıxarırdılar, qəzalara boşaldıb özləri otururdular... Hər gün orada müsəlmanlar kəsilir, evləri dağılır. Ermənilər onların yerlərini zəbt edib, hətta onlara çörək də vermirlər” (1, 856). O, çıxışını yenidən Ermənistan ərazisindəki müsəlmanların ağır durumu ilə davam etdirib bildirir: “... Onları evlərindən çıxarıblar, yurdlarını dağıdıblar. Bunlara heç bir tərəfdən kömək olunmayıb. Erməni aclarına, erməni hökuməti tərəfindən və Amerika heyətindən güclü taxıl gətirib verilib. Amma oradakı

müsəlmanların hamısı başdan-başa ac, paltarsız qapıdan-qapıya dolanırlar... Yalnız İrəvanda birminə qədər müsəlman acı vardır ki, durub kəndlərindən uzaq yerlərə gedib dilənməyə halları yoxdur... İki mindən çox ölənlər var. 30 mindən çox oradan müsəlman qaçqınları vardır... buhalilə yaşamaq mümkün deyildir... şəhərdə hökumət nəzəri qarşısında, ingilis heyəti gözü qarşısında müsəlmanlara yaşamaq mümkün deyildir” (1, 857). Qarabəy İrəvan müsəlmanları tərəfindən ona göndərilən ərizələrə əsasən bildirirki, orada yaşayan müsəlmanlar nə gecə, nə də gündüz rahat gəzə, qonşu-qonşuya köməyə gedə bilmir, onları kütləvi şəkildə yaşadıqları kəndlərdən çıxarırlar. İrəvan və ətrafı aqlarla doludur. Onlar öz kəndlərinə qayıtmaq üçün kömək istəyir ki, “.... Gedib ot ilə, ələfiyyətilə yaşasınlar. Amma onları kəndə buraxmayıb deyirlərki, kənddə 45 ev varsa hamısı ermənilər ilə dolub, artıq müsəlman gələ bilməz... qəbiristanlığın daşlarını belə çıxarıb qəbiristanlığı dağıtmışlar. Məscidlərin qapısını, pəncərələrini çıxarıb aparıblar” (1, 857). O, Azərbaycanda erməni qaçqınlarına tam fərqli, humanitar münasibət bəslənməsindən bəhs edib söyləyir ki, bunun müqabilində İrəvandan olan qaçqınlara ciddi kömək lazımdır. Onlara “üç milyon deyil, yüz milyonda olsa azdır...Hətta lazım olsa müsəlmanlara öz qardaşlarını qurtarmaq üçün öz həyatlarını da verəcəklər” (1, 858).

Məsələ ilə bağlı geniş çıxış edən S.M.Qənizadə problemin həlli üçün başqa bir yol təklif edib. Bildirib ki, oradakı müsəlmanların tamamilə qırılıb məhv edilməməsi üçün onları “... lazım olsa oradan köçürüb Azərbaycanda sakin etmək lazımdır. Çünki məqsədləri müsəlmanları tamamilə qırmaqdır... 3 milyon ilə ümumən pul ilə çarə olmaz. Onların hüququna, namusuna təcavüz almağa son qoyulmasın təklif edirəm. Hərbi, siyasi və diplomatik yollar ilə qardaşlarımızın buraya köçürülməsinə təşəbbüs olunsun” (1, 859).

Bu çıxışdan sonra sədr sözü Himayədarlıq naziri Klenevskiyə verir.O, ümumən qaçqınlara, o cümlədən İrəvan qaçqınlarına bu iclasa qədər olan köməklərdən, çətinlik və problemlərdən geniş, ətraflı bəhs etmişdi. Sonra Hacı Hüseyn Əfəndiyev, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Səmədağa Ağamalıoğlu, Hacı Kərim Saniyev, Musabəy Rəfiyev çıxış edib məsələyə öz münasibətlərini bildirirlər. Sonda sədr qanun layihəsini səsə qoyur və o bir səsə qəbul edilir.

Qeyd edək ki, parlament müntəzəm olaraq Himayəçilik Nazirliyinin hesabatını dinləyərək, görülən işlərə qiymət vermiş, yol verilmiş nöqsanlar kəskin tənqid edilmiş və vəziyyəti düzəltmək üçün, hətta lazım gələndə nazirliyin işçilərinin sayını və maaşlarını artırmaq haqqında qərar qəbul etmişdir. Məsələn, 16 oktyabr 1919-cu il tarixdə parlamentin 84-cü iclasının gündəliyinə “Azərbaycan ümuri-xeyriyyə nəzarətinin statusunu və maaşlarını artırmaq haqqında qanun layihəsi” salınmışdır (2, 258). Bu məsələ müzakirə olunarkən deputatlar qaçqınlara maddi yardım göstərməklə kifayətlənməyib onlara iş yerləri açılması məsələsini də qaldırmışlar.

Parlamentin stenoqrafik hesabatlarının öyrənilməsi göstərir ki, hökumətin bütün söylərinə baxmayaraq 1919-cu ilin II yarısında da Azərbaycana qaçqınların yeni dalğası gəlmişdir. Qaçqınlar Ermənistanla yanaşı, Qarsdan,

Dağıstandan və Gürcüstandan gəlmişlər.

Bu səbəbdən onlara yardım göstərmək üçün hökumətə əlavə vəsait lazım gəlmişdir. Məhz bunu nəzərə alaraq parlament 2 dekabr 1919-cu il tarixdə keçirdiyi 111-ci iclasında gündəliyə belə bir məsələ daxil etmişdir: “Qayət dərəcədə möhtac qaçqınların cümhuriyyətin məskun köylərində yerləşdirilməsi, onlara toxumluq tədarükü üçün smetadan xaric ümuri-xeyriyyə nəzarətində 21 milyon rubla buraxılması haqqında qanun layihəsi” (2, 662).

Parlament 1920-ci ildə 4 aya yaxın fəaliyyət göstərsə də, bu müddətdə özünün 13 iclasında qaçqınlar məsələsini müzakirə etmişdir. Cümhuriyyət parlamentinin belə iclaslarından biri 05 və 08 yanvar 1920-ci ildə keçirilmişdir (2, 696-700; 4, 169-176). Qeyd edək ki, 1920-ci ilin əvvəllərində problemin ciddiliyini nəzərə alaraq parlament hökumətin ixtiyarında olan 70 milyon manatın 21 milyonunu qaçqınlara ayırmışdır (2, 638). İclasda qeyd, edilmişdir ki, “Azərbaycanda 300 mindən artıq qaçqın var. Bunların hamısı Ermənistandan qaçıb gələnlərdir. Bunlar ümumiyyətlə iki yerə təqsim edilib, bir hissəsi kəndi yurdu-dağılıb, adamları qırılıb qaçan, əlsiz-ayaqsızlar, digər hissəsi də gələcək talandan və qətl-qarətdən qorxub qaçanlardır (2, 694).

Parlament iclaslarında deputatlar yardım ayrılması haqqında qərar qəbulu ilə kifayətlənməyib həmişə onun yerinə yetirilməsini də gündəmdə saxlamışdır. Azərbaycan parlamenti bütün çətinliklərə baxmayaraq Qarsdan, Dağıstandan gələn qaçqınlara (2, 819-842), Gürcüstanda zəlzələdən zərər çəkənlərə də maddi yardım ayrılması haqqında qərar qəbul etmişdir (II, 847; 875).

1920-ci ilin aprelində ermənilər yenidən əvvəlcədən Sovet Rusiyası və Ermənistanla planlaşdırıldığı kimi, milli ordunun əsas hissələrinin diqqətini və gücünü Şimaldan yayındırmaq məqsədilə Qarabağda qiyam qaldırmaqla yanaşı talanlara, basqınlara başladı. Azərbaycanın müstəqilliyi üçün ciddi təhlükə yarandı. Onlarla yaşayış məntəqəsi ermənilər tərəfindən yandırıldı, minlərlə adam öldürüldü, doğma ev-eşiyindən didərgin salındı. Parlament özünün 1 aprel 1920-ci il tarixindəki 137-ci iclasında bu məsələni - Qarabağ və oradan gələn qaçqınlar məsələsini geniş və hərtərəfli müzakirə etmiş, onun baş verməsinin səbəblərini qeyd etmiş, xəyanət mövqeyində duran adamların bir qisminin adları göstərilmişdir (2, 878-891). Məsələnin müzakirəsində çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə demişdir: “... Qarabağda Azərbaycan istiqlal və hüriyyətinin düşməni olan bir ünsür tərəfindən fəsad və üsyan qaldırılmışdır. Bu fəsad qarşısında hökumət və bütün məmləkət əmri vaqə qarşısında bulunaraq mübarizə edir. Burada digər bir sui-qəsdin şəriki, Qarabağda deyil, Bakının özündə, Azərbaycan mərkəzində böyük bir üsyan qaldırmaqda iştirak edən birisi, bir asi burada deyir ki, nə qədər siz biz asilər ilə uzlaşmamısınız, Qarabağ asiləri ilə mübarizə etmədiyəcəksiniz,... hökuməti, ümuri-idarəni biz asilərin əlinə verməlisiniz.

Əfəndilər! Üsyan çağırının adı Əliheydərmi olsun, ya Vartazarmı olsun, ikisi də asidir. Qarabağdamı və Bakıdamı çıxışda bulunsun, ikisi də birdir... Mən burada hər halda bir Azərbaycan Məclisi Məbusan üzvü deyil, bir Rusiya

vəkilinin, bir Rusiya agentinin sözünü eşidirəm” (2, 883).

Beləliklə, təhlillər göstərir ki, Cümhuriyyət dövründə fəaliyyət göstərən parlamentin stenoqrafik hesabatları da qaçqınlar problemini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar). I c., B.: Azərbaycan, 1998, 976 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920).Parlament. (Stenoqrafik hesabatlar). II c., B.: Azərbaycan, 1998, 992 s.
3. Əziz B. Erməni vəhşiliyini öyrənən yeni sənədlər // Tarix və onun problemləri, nəzər, elmi, metodik jurnal. Bakı, 2012, №2, s.60-63
4. Əziz B. Cümhuriyyət parlamenti və qaçqınlar məsələsi (1920-ci il 05-08 yanvar iclaslarını protokolları əsasında). Şərqdə ilk Demokratik Respublika. // Məqalələr toplusu. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 224 s.
5. Əziz B. Parlament sənədləri qaçqınlar problemini öyrənən mənbə kimi (1918-1920) / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. I Beynəlxalq elmi konfrans. Materiallar. 03-08 may 2010.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРЛАМЕНТА АДР ПО УЛУЧШЕНИЮ ПОЛОЖЕНИЯ БЕЖЕНЦЕВ

А.А.РЗАЕВ, Б.О.АЗИЗ

РЕЗЮМЕ

Одной из важных проблем стоящей с первых дней после создания Республики, была проблема беженцев. Для решения этой проблемы сначала были созданы министерства попечительства и здравоохранения, а затем отдельно министерство попечительства. Парламент республики так же проделал большую работу для улучшения положения беженцев. На проведенных 145 заседаниях, в 57 обсуждалась проблема беженцев. На этих заседаниях широко и всесторонне обсуждались такие вопросы, как причины породившие данную проблему, пути улучшения условий беженцев, обеспечение их работой и жильем, а так же возвращение их на места постоянного проживания. После обсуждений принимались соответствующие решения, которые требовали от правительства в кратчайшие сроки принять незамедлительные меры к исправлению положения. Парламент периодически контролировал выполнение принятых им решений по этой проблеме.

Ключевые слова: Парламент, беженцы, зверства армян, министерство попечительства, обсуждение, совещание, решение.

**AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC'S PARLIAMENTARY ACTIVITY ON
BETTERMENT OF REFUGEES' CONDITIONS**

A.A.RZAYEV, B.O.AZIZ

SUMMARY

One of the important problems standing before the Republic from the first days of its establishment was the problem of refugees. For resolving the problem, first the ministries of patronage and health service and then ministry of patronage were established. Young Parliament of Azerbaijan performed great work for betterment of refugees' conditions. The problem of refugees was discussed at 57 out of 145 parliamentary meetings. These meetings widely and comprehensively discussed such questions as the reasons of the creation such problems, the ways of improving refugees' conditions, their employment and settlement and returning them to their permanent residence. After such discussions there were taken appropriate measures which demanded the government to take urgent measures to reform the situation. The Azerbaijani parliament periodically controlled the implementation of the decisions aimed at resolving the problem.

Key words: Parliament, refugees, Armenian cruelty, ministry of patronage, discussion, meeting, resolutions.